

168 години Даново училище – паметник на училищното и музейно дело в Перушица

Марио Джасим, уредник ИМ-Перушица

„Училището е място, гдето се приготвява народът ни за истинска гражданственост и учи как по-износно да се възпроизвеждат естествените дарове на земята ни, а дългът на училището е чрез наука и просвещение да ни просвети и да ни направи учени граждани и достойни хора за всяка работа.“

Летоструй 1969, Христо Груев Данов

Настоящата статия проследява 168 годишната история на една емблематична днес сграда за Перушица – т.нар. „Даново училище“. Още названието ѝ подсказва, че населението на будното възрожденско градче достойно пази и тачи спомена за даровития учител – Христо Груев Данов, който пръв прокара линията на светското образование сред перушеници. През този немалък период, независимо от няколкото трансформации и различни функции, които сградата изпълнявала, днес тя заема достойно място, както в архитектурния център на градчето, така и в историческия комплекс на музея в Перушица.

Началото било поставено през средата на XIX век – период, който изиграл особена роля в историческото развитие на българския народ през епохата на Възраждането. През този паметен век започналият по-рано процес на национална еманципация навлязъл в пълната си зрялост, което закономерно намерило израз в движението за самостоятелна църква, новобългарско образование и национална независимост. Тези процеси били подплатени с постепенно и устойчиво подобряване на икономическата и демографската ситуация за българите, което до известна степен се обяснява със започналите, макар и половинчати, реформи в Османската империя и особено след Кримската война.

Населението на малка Перушица – едно изцяло българско село в тази част на полите на Родопите, активно участвало в горепосочените процеси. Още в средата на века в центъра на градчето, със собствени средства на населението и под ръководството на мухтаря (кмета) Стоян Илиев Помакооглу, били изградени две нови сгради – църквата „Свети Архангел Михаил“ (от 1849г.) и училището „Свети Свети Кирил и Методий“ (от 1850г.), известно по-късно като „Даново“ в чест на даровития учител. То било построено в южния църковен двор. Изписването на двете нови сгради станало на няколко етапа, последният, от които вероятно било дело на Стефан Андонов – виден живописец и зограф от Татар Пазарджик, пребивавал в градчето през 1873-1874 година. Като архитектурен стил сградата на училището принадлежи към т.нар. „пловдивска симетрична къща“ със стволорогредова конструкция. Смесеният градеж придавал стабилност на строежа и предпазвал зданието от рухване и опожаряване по време на бойните действия през април 1876 година. Днес Дановото училище е единствената оцеляла и възстановена сграда от периода на Възраждането в Перушица.

До този момент перушеници не разполагали с отделна училищна сграда и обучението имало църковно-религиозен характер. С появата на новото училище обществеността в градчето дала ясен знак, че вече килийното образование не било в състояние да задоволи нарастващите просветни и културни нужди на населението, които да отговарят адекватно на новите условия, продиктувани от развиващото се българско възрожденско общество.

Началото на светското училище „Свети Свети Кирил и Методий” и читалище „Просвета” в Перушица

Иван Кепов е първият историк, който дава информация за първоначалния вид на училището. То се състояло само от една голяма учебна стая и друга по-малка с огнище за учителя. Направен бил един отворен къшк, който по-късно бил престроен и приспособен за съвещателна стая на учителите. Ако това била картината към пролетта на 1850 година, то описанието на Христо Груев Данов, посетил Перушица за първи път на 6 юли същата година е следното: *„То беше изградено на два ката, от които долният беше празен, а горният щеше да служи за училищно помещение – един паралелограм, който имаше 120 четвъртити метра пространство”*.

Работата по сградата продължила до края на месец октомври, когато окончателно приключила с дооправянето на някои прозорци и измазването на стените. До началото на занятията Христо Данов успял да подготви необходимите взаимноучителни (Даскал Неофитовите) таблици на брой 60, които редактирал и съкратил почти наполовина. Подредил пясъчниците и окачил таблиците на специално поръчани от Пловдив полукръзи.

Учебните занятия започнали през първите дни на ноември. Първоначално броят на учениците бил 34, но в рамките на десетина дни се събрали общо 186 – тоест толкова, колкото можело да побере училището. След тях идвали и други, но Данов ги връщал понеже нямало място за тях.

Новодошлите деца били неграмотни и обучението им започвало с изписването на букви върху пясъчника и после четенето им на I-ва таблица в полукръга. Резултатите не закъснели. След 18 дни обучение първите 5-6 души успявали да сричат и да изписват имената си. Един път усвоили тези знания учениците започнали да пишат и върху специална за целта плоча. Така работата потръгнала и за кратко време Данов могъл да определи и свои помощници, които да му помагат в организацията на учебния процес. По този начин училището се превърнало във взаимно, а със постъпването на няколко момичета – и в смесено.

Въпреки трудното начало, сред перушеници се наблюдавал засилен интерес, не само към личността на новия учител, но по-съществено към пътя, който той се опитвал да наложи. Това бил пътят на светското образование, инструмент, чрез който се коряло невежеството, но и инструмент – изключително необходим за превеса срещу денационализацията на българския народ в условията на чужда османска власт и гръцко асимилаторско духовенство.

Три годишното присъствие (1850-1853) на Данов в Перушица било свързано и с налагането на една нова по своя характер атмосфера, станала факт след премахването на грубите възпитателни и по същество наказателни форми в обучението. По този начин се създавала една специфична духовна връзка между учителя и учениците. Тази положителна промяна изиграла съществена роля за общественото ангажиране на перушенската младеж с редица национални каузи. Не било случайно, че поколението, на което Данов преподавал, взело активно участие в кървавите априлски дни на 1876 година. Негови ученици били, както бъдещият организатор на перушенското въстание – Петър Бонев Тошев, така и болшинството от членовете на местния революционен комитет. Думите на езиковеда и литературен критик професор Константин Гълъбов потвърждават това: *„Може да се каже, че перушенското въстание е дело на поколението, което през 1850-1853 година учи Христо Г. Данов”*.

Благодарение ползотворната дейност на първия светски учител, идните поколения в Перушица запазили светъл спомен за него и винаги го сочели за пример на следващите преподаватели. Признанието на населението на малкото градче

намерило точен израз в думите на един от местните свещеници Костадин Пенев, който обобщава: „Със своя труд, дейност и енергия Христо Г. Данов е оставил такива спомени, че живите днес ученици приказват и днес с възхищение за него. Почти всички интелегентни стари хора са негови ученици, а 25% от мъжкото население знае да чете и пише. В онова време такъв процент на грамотност бил рядкост”.

Така училището, още от създаването си, се превърнало във важен фактор на обновление в живота на малкото градче – точка на динамично развитие и постепенно модернизиране. Това, разбира се, не било възможно без участието на родолюбивата перушенска община, която се грижела за поддръжката на сградата, осигурявала средства за необходимия училищен инвентар и изплащала възнаграждението на всеки преподавател на годишна база.

Началното обучение обхващало период от 4 години и постепенно станало задължително за повечето перушенски деца. До Априлското въстание се изучавали предмети, залегнали в програмата на другите напреднали възрожденски взаимни училища през периода.

Година	Предмети
I	Четене, Писане, Закон Божи, Предметно обучение, Граматически упражнения, Достъпни разкази, Смятане с прости действия и с дроби до 20.
II	Същите предмети с прибавка на някои граматични правила и смятане до 100.
III	Четмо, Писмо, Граматика, смятане до 1000, Разкази за животни, растения и минерали, Гражданско учение, отбрани разкази из Българската история, Стария и Новия завет.
IV	Кръгът от знанието по тия предмети се разширявал, като се давали някои сведения от Катахизис и Църковна история, упражнения в писане на писма, записи, договори, както и по-обширни сведения от Българската и Общата история.

Успехът на училището зависел пряко от различната степен на подготовка на всеки преподавател. След оттеглянето на Данов се наблюдавал известен спад в качеството на образованието в Перушица, защото нямало кандидат, който достойно да продължи подетата от него линия. За периода 1853 – 1857 до назначението на Николай Филипов, се били изредили общо трима учители, двама, от които „наустничари” Димитър Пенков и Саво Митров Мрънков, а третият Стоян Петров не бил достатъчно подготвен и след изтичането на контракта му през 1855 година продължил образованието си в Пловдив. Присъствието на Николай Филипов в Перушица, безспорно един от най-най добрите за времето си слависти и граматисти, бил вторият след Данов учител, който съумял да повиши осезателно качеството на образованието. Прекият резултат от работата му бил налице още на следващата 1858 година, а именно увеличеният брой на грамотни деца в селото, респективно ученици. След оттеглянето на Филипов, перушенци назначили като главен учител съселянина си и първия краевед на Перушица Димитър Лачков, но този път му „данили” и помощник – поп Петър Велчев.

С тяхното назначение за първи път се променила практиката на наемане на учителите - този път по двама, което станало и осъзнато правило от учебната 1861/1862 година. Изключение от тази закономерност бил Драган Манчов, който учителствал в Перушица, в качеството си на единствен главен преподавател, две последователни години в периода 1859-1861.

Заедно с горепосочената промяна се забелязва и постепенно повишаване на учителската заплата. Това е показателно, както за порасналите финансови възможности на общината, така и за стремежа на перушци да отделят все повече средства за образователното дело. Направен бил и опит да се спре порочната практика на ежегодно сменяне на преподавателите – практика, която оказвала негативно влияние върху качеството на образованието.

Пример в това отношение бил самият Петър Бонев, учител в Перушица от 1863 година. Първоначално той бил назначен с годишно възнаграждение от 3000 гроша. Впоследствие се направил успешен опит той да бъде привлечен отново, този път за три годишен период, съответно за периода 1867 – 1870, с обща заплата в размер на 20000 гроша, които трябвало да раздели с назначения му помощник Димитър Лачков. Последният работил само през първата година и след това, поради неизвестни причини, си подал оставката. Неговото място заели тримата перушенски свещеници – Георги хаджи Тилев, Петър Велчев и Стоимен Атанасов, които завършили учебните 1869/1870 и 1870/1871 години. Вторият случай, когато преподавателите се наемали за по-дълъг период, отново бил свързан с Петър Бонев, когато той отново бил назначен за срок от три години, съответно през учебните години: 1873/1874, 1874/1875 и 1875/1876. Възнаграждението, което било уговорено за този период, било и най-високото до тогава, изплащано от перушенската община и възлизало на обща стойност от 23000 гроша, съответно 14000 за главения учител и 9000 за неговия помощник. Това не било случайно, имайки се предвид, че даскалът Бонев, към конкретния момент, бил един от елитните преподаватели в Пловдивската кааза и участвал във Втория учителски събор, проведен в Пловдив през април 1870 година и то с право на глас при разискването на новостите и програмите при провежданото обучение.

Завръщането на Петър Бонев в Перушица през 1862 година и последвалото му назначение като главен учител през следващата учебна година, донесло нов тласък в развитието и всеобщото обновление в живота на малкото градче. Закърмен с революционните идеи от престоя си в Белград, даскалът бил напълно убеден в техния успех, за който обаче било необходимо учредяването на нови и изцяло в български ръце сдружения. Още с пристигането си той пристъпил към реализацията на една такава идея, станала факт по време на Коледните празници, а именно създаването на първото читалище в Перушица, наименувано неслучайно „Просвета”. Името подсказва очевидния стремеж на Бонев да се внуши огромната необходимост от просвещение и качествено образование. Тази културна институция, в качеството си на допълнителен просветителски фактор, бързо постигнала целта си. За кратко време успяла да обедини болшинството перушци в името на българщината. Поради липса на отделна сграда за него, то се помещавало в Дановото училище.

Едни от първите членове на сформираното читалище с негов председател Петър Бонев били неговите другари. Сред тях били перушенските учители: Димитър Лачков, Димитър Малинчев, Стоян Канев, поп Петър Велчев, Георги х. Тилев, Стоимен Атанасов и Саво Мрънков. Списъкът продължавал с имената на достойните перушци: Спас Гинов, Иван и Димитър Тилеви, Калофер Спасов, Костадин хаджи Танков, Еньо и Дафо Боневи, Никола Накев, Костадин Арачиев, Спас Демиров, отец Леонтий Вълчев, Архангел Гичев и много други.

Читалището разполагало с богата за времето си библиотека. Набавянето на книгите, вестниците и списания се осъществявало благодарение на редица местни спомоществуватели, чиито брой до Априлското въстание достигал 175. Абонаменти за нуждите на читалището се предоставяли и чрез съдействието на руския вицеконсул в Пловдив Найден Геров. Съхраняваните в библиотеката екземпляри били достъпни, не само за всички учащи, но и за всеки неабониран перушенец без финансови

възможности. По този начин по-голям кръг от хора могли да се докоснат до богатството на всяка книга.

През първите години от функционирането на читалището се набавяли предимно богослужебни книги – обичайна практика за всички български селища в контекста на борбата за църковна независимост. Постепенно обаче, с оглед новите тенденции през 70-те години на XIX век, членовете на читалището успяли да осъществят събирателска дейност на разнообразни по съдържание, предимно със светски характер, екземпляри. Част от тях преживели пожарищата на 1876 година и до днес се пазят във фондовете на ИМ-Перушица. В следващата таблица са приложени някои от тези заглавия.

Книги/учебници/сборници	Периодични издания – вестници/списания
<i>Додатъци на златния извор</i> (Автор: Димитър Скрикаров, 1874г.)	В. „Цариградски вестник” (Абонамент Д. Лачков)
<i>Селски лекар</i> (Автор: Иван Богоров, 1875г.)	В. „Гайда” (Абонамент от Д. Лачков)
<i>Небесни светила или планетите и звездни мигове</i> (Превод: Димитър Витанов, 1875г.)	В. „Македония” Абонамент от Д. Лачков
<i>История българска</i> (Автор: Гаврил Кръстевич, 1869г.)	В. „Обзор” (Загреб) (Абонамент от П. Бонев)
<i>Въведение в всеобща история</i> (Превод: Атанасий Чолаков, 1851г.)	В. „Видов дан” (Белград) (Абонамент от П. Бонев)
<i>Сборник от разни съчинения</i> (Автор: Добри Войников, 1860г.)	В. „Дунавски лебед” (Нови Сад) (Абонамент от П. Бонев)
<i>Райна княгина българска</i> (Превод: Йоаким Груев, 1852г.)	Сп. „Читалище” (Абонамент от П. Бонев)
<i>По възпитанието на девойките</i> (Превод: Атанас Шопов, 1874г.)	Сп. „Летоструй или домашен календар”
<i>Христоития или благонравие</i> (Превод: Райно Попович, 1837г.)	Сп. „Училище” (Абонамент от Евлоги Георгиев)

Резултатът от синхронизацията на двете дейности – училищна и читалищна, обединени под един покрив, бил видим в началото на 70-те години на XIX век. Именно тогава Христо Данов посетил отново Перушица (първата неделя след Ивановден, 1870г.) по повод венчаването на един от бившите му ученици, на когото самият той бил кръстник. Видният пловдивски книжар не скрил задоволството си от новия облик на градчето и в своите спомени описал подробно престоя си с думите: „На другия ден от църквата отидох първо в училището, в което намерих учител от моите ученици [това бил Петър Бонев], училището пълно с ученици и всичко в своя добър ред. През двудневното ми престояване тук аз се срещнах почти със всички стари и млади приятели, както и с мои ученици, от разговорите с които заключих, че между тях и техните бащи преди 18 години има голяма разлика. Навсякъде и във всичко забелязах голяма промяна в живота, както в нравствено, така и в икономическо отношение – знак, че науката чрез класните ученици е действала благотворно върху всички изобищо”.

Благодарение на материалите, събрани от комитета „27 априлий” и публикувани за първи път в книгата на Иван Кепов от 1931 година (Въстанието в Перушица през април 1876) и допълнени от спомените на поп Костадин Пенев (Въстанието на героична Перушица – Конст. Гълъбов), е възможно да се реконструира изцяло списъка на учителите през Възрожденския период и техните заплати, поместени в долната

таблица. От данните в нея се вижда, че най-дълго в Перушица до избухването на въстанието преподавали Петър Бонев и Димитър Лачков, съответно с общо 7 и 5 учебни години.

Учебна година	Учители	Заплата за периода (в грошове)
1850-1853	Христо Груев Данов	6300
1853-1854	Димитър Пенков (1853 †);	Неизв.
1853-1854	Саво Митров Мрънков	900
1854-1855	Стоян Петров	1000
1855-1856	Саво Митров Мрънков и Димитър Лачков	По 2000
1856-1857	Стоян Петров (1856 †);	Неизв.
1856-1857	Саво Митров Мрънков	600
1857-1858	Николай Филипов	1500
1858-1859	Димитър Лачков и поп Петър Велчев	По 2000
1859-1861	Драган Манчов	4000
1861-1862	Димитър Лачков и поп Петър Велчев	По 1500
1862-1863	Димитър Малинчев и Стоян Тасков	По 1500
1863-1864	Петър Бонев и Стоимен Атанасов	3000 / 1500
1864-1865	Стоимен Атанасов и Никола Минчов	1800 / 1200
1865-1866	Никола Минчов и Стоян Канев	1500 / 1000
1866-1867	Стоимен Атанасов и Никола Минчов	2000 / 1800
1867-1868	Петър Бонев и Димитър Лачков (до 1868)	20000
1868-1870	Петър Бонев и тримата свещеници: Георги х. Тилев, Петър Велчев и Стоимен Атанасов	7500
1870-1871	Димитър Лачков (1871†) и тримата свещеници: Георги.х.Тилев, П. Велчев, Ст. Атанасов	3500 3600 (по 1200)
1871-1871	Стоян Тасков и Стоян Канев	1000
1871-1872	Стоян Тасков, Никола Минчов и Стоян Канев	По 2500
1872-1873	Христо Баларев и Петко Гидеджийски (1873†)	Неизв./3000
1873-1873	Димитър Малинчев и тримата свещеници: Георги.х.Тилев, П. Велчев, Ст. Атанасов	2500 (по 500)
1873- 1876	Петър Бонев и Ташко Мимидичков	14000 / 9000

Дановото училище в контекста на революционната подготовка и по време на Априлското въстание

За открита революционна агитация сред перушеници би могло да се говори от периода 1867-1870 т.е. в годините на второто учителстване на Петър Бонев. По думите на Иван Кепов от този момент датира и опитът на белградския възпитаник да сформира „нещо като вечерно училище, в което учението служило за чисто революционна дейност”. Тази извънкласна дейност, осъществявана под формата на вечерни сбирки,

постепенно спомогнала за утвърждаването на непримирим дух сред перушенската младеж. Тук, в сградата на училището, реактивната част от населението постепенно се запознавала с идейно-политическите схващания за българското освобождение. В този, сформиран от Бонев, кръг се водели беседи, разговори и спорове, пеели се бунтовнически песни и се четяли изданията на българската възрожденска емиграция. Един от посетителите на тези вечерни сбирки споделил: „*Какво ти учение, все ни говореше [тоест говореше Петър Бонев], как в Сърбия и Влашко хората живеели свободно, как сърби и гърци едно време се борели против турците и най-после се освободили. Говори, говори, на все на бунт ще го изкара. Думаши ни често и за нашия робски живот, за слабостта на Турция и все такива работи.*”

Тази промяна, определена от Кепов като „*прелом в духовете*”, забелязал и Васил Левски, посетил малкото градче през пролетта на 1869 година. По време на Първата си обиколка из страната Апостолът намира, вече запаления, революционен кипнеж в сърцата на перушеници. В следващите години до избухването на въстанието в сградата на училището се провеждали заседанията на членовете на първия и втория революционен комитет. Приемали се и нови сподвижници на делото. Третото и окончателно завръщане на Бонев в Перушица през 1873 година дало поредния тласък за поддържането на бунтовния дух сред населението. В сградата на Дановото училище се състояла и срещата на Георги Бенковски с местните дейци (23- 24 февруари 1876 г.).

В дните на перушенското въстание училището заемало ключова роля в защитата на селището. Сградата била един от важните пунктове, отговарящи за обезпечаването на връзката между горната и долната църква. Освен това периметърът около нея бил от изключително значение за въстаниците – там се формирали полевите кухни, а в двора му се намирала и централната чешма. По всяка вероятност, в дните на борбата, членовете на комитета, през нощните часове и до последно, продължавали да разискват въпросите, свързани с организацията на отбраната в Перушица.

Училището – от Април 1876 до Освобождението

След жестокото потушаване на въстанието оцелялото население на Перушица изживяло бавен и постепенен период на възстановяване – процес особено критичен през зимата на 1876-1877 година. През този период данни за училищна дейност липсват и е почти сигурно, че такава не била извършвана. Благодарение на дописките на Джанюариъс Макгахан (Турските зверства в България), пътеписа на англичанина Робърт Джаспър Мор (Под Балкана) и книгата на Иван дьо Вестин (Пътуване в страната на въстаналите българи) картината на разрушенията и страданието на перушеници станали достойни на световната общественост.

От първостепенно значение за пострадалите, впоследствие заболели от различни болести (предимно тиф), стоял въпросът за организацията на болничната помощ. Такава била осъществена чрез средствата на Централния благотворителен комитет в Цариград и фонда на лейди Емили Странгфорд. По думите на Кепов със съдействието на доктор Алберт Лонг в двора на горната църква „Свети Атанасий” били издигнати 6 дъсчени бараки: 4 по-големи (10 на 6 метра) и 2 по-малки, които приютили за кратко нуждаещите се. Този вариант се оказал неудачен с оглед на влошените атмосферни условия, и поради това бараките били изоставени. Със съдействието на лейди Странгфорд, обгорената и останала без покрив училищна сграда била възстановена и пригодена като една от шестте временни болници на английската благотелка. Персоналът, който я обслужвал се състоял от един главен лекар - д-р Уилям Стивънсън, втори младши гръцки лекар и две медицински сестри.

Тази си функция сградата на училището, респективно болницата, продължавала да изпълнява и по време на войната от 1877-1878 и вероятно била използвана и от руските войски, освободили Перушица на 3 януари 1878.

Приобщаването на училището към музейния комплекс на ИМ-Перушица

Стремежът за опазване на културно-историческото минало на Перушица придобива нови измерения след решението от 05.III.1955 година на Изпълнителния комитет на Окръжния Народен Съвет, с което се създава музей и се възлага на селското общинско ръководство в лицето на кмета да съдейства за изграждането му и за опазването на старините в района.

През втората половина на 60-те години на XX век се създава и сегашният музейен комплекс, включващ новата музейна сграда (от 1969г.), църквата „Свети Архангел Михаил” и сградата на старата община – училището „Свети Свети Кирил и Методий”. Последната била реставрирана през 1968 година от националния институт за недвижимо културно наследство. С премахването на покривния слой от бяла мазилка, поставена след Априлското въстание, сградата придобила сегашния си вид. В нея и до днес личат следите от изписването двата стенописа дело на Стефан Андонов, иконописец от рода на Станислав Доспевски (основател на Самоковската иконописна школа).

Цветът на фасадата е повлиян от Ориента и строго обусловен от съществуващия навремето канон за оцветяване на отделните сгради, съобразно тяхната функция – обществена, хуманитарна, военна и т.н. Изрисуваните архитектурни елементи и украсни фактури са т.н. „алафранги“, характерни за по-богатите български домове от периода на Възраждането. На фронтона на покрития „къошк“ се намира стенопис с два дормантни (полегнали) лъва, символизиращи националната принадлежност и предназначение на сградата. В полето над входната врата на втория етаж са изобразени Свети Кирил и Свети Методий, който държи в едната си ръка скиптер – символ на църковна власт, и разтворена книга с началната фраза от Евангелието от Йоан.

През 1969 година, като директор на Историческия музей в Перушица, Димитър Станчев обособява и фонд „Художествена галерия” с творби на Златю Бояджиев, Димитър Киров, Колю Витковски, Енчо Пиронков към съществуващите вече история, археология, етнография и библиотечен. В определената за целта триделна зала в сутерена на Дановото училище оттогава се организират временни и гостуващи експозиции на стойностни български автори като: професор Добри Добрев, Йордан Велчев, Вихра Григорова, Светлозар Чавдаров, Ели Станчева, Никола Диков, Евгения Панчова и много други, които творят в различни жанрове и техники на изобразителното изкуство. Дарените от тях художествени произведения попълват фонда на музея и обогатяват сбирката му.

Използвана литература

1. Кепов, Ив., „Въстанието в Перушица през април 1876 година” – второ доп. издание, Перушица, 1998, стр. 45-78, 81-85, 109-113, 158, 239-240.
2. Гълъбов, Конст., Въстанието на героична Перушица” – второ доп. издание, София, 1965, стр. 57-59, 74-76, 97-100, 279-286.
3. Натев, Г., „Защитата на Перушица през 1876 година” – второ доп. издание, Перушица, 2011, стр. 73-77.
4. Данов, Хр., „За теб, мили роде”, Пловдив, 1978, стр. 45, 220, 226-228, 231-232, 237-238.
5. Стоянова, Кр., „Петър Бонев и перушинци” – В: Българската емиграция през Възраждането, Сливен, 2003, стр. 280-285.
6. Стоянова, Кр., „Христо Груев Данов и модернизацията на образованието в Перушица” – В: Първи учителски събор в Шумен 1873 година и новобългарското образование и съвременност, София, 2003, стр. 65-68.
7. Стоянова, Кр., „Перушинци и дарителските им жестове” – В: Научни трудове на съюза на учените в Пловдив, Пловдив, 2004, стр. 231-234.
8. Стоянова, Кр., „Възрожденски дописки за училището в Перушица” – В: Български периодичен печат през Възраждането – годишник на РИМ-Сливен, Сливен, 2011, стр. 349-356.
9. Стоянова, Кр., „Основаване и първи стъпки на читалищната дейност в Перушица” – В: Перушица гласове от миналото, настоящето и бъдещето, том 11, Пловдив, 2016, стр. 57-68.
10. Стоянова, Кр., „Перушица и стремежът за опазване на историческата памет” – В: Перушица гласове от миналото, настоящето и бъдещето, том 5-6, Пловдив, 2004, стр.131-141.
11. Strangford, F., Report of the founder of the British Hospital Fund for the rebel of the sick and wounded in the late war, British Museum, London, 1880.
12. ДА Пловдив – ф.693, л. 35,62, 99,108; протокол 7 от 05.03.1955.
13. Научен архив на ИМ-Перушица.